

УДК 378.147

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Любар Руслана, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри методики музичного виховання, співу та хорового диригування, Криворізький державний педагогічний університет.

ORCID: 0000-0002-3142-3140

E-mail: r.o.lyubar@gmail.com

У статті досліджено структурні компоненти професійної самосвідомості майбутніх фахівців. Висвітлено погляди науковців щодо змісту та структури самосвідомості особистості, зокрема професійної самосвідомості. Визначено три етапи її формування, виділено складники у структурі професійної самосвідомості на різних етапах професійного усвідомлення людини, розроблено критерії діагностування розвитку цього особистісного утворення. Окреслено напрями роботи з формування професійної самосвідомості особистості.

Ключові слова: самосвідомість; професійна самосвідомість; структурні компоненти; система формування; етапи формування; самоусвідомлення; критерії оцінювання; рівні розвитку; показники ефективності.

THE STRUCTURAL COMPONENTS OF PROFESSIONAL SELF-CONSCIOUSNESS OF FUTURE SPECIALISTS

Liubar Ruslana, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Methods of Music Education, Singing and Choral Conducting, Kryvyi Rih State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-3142-3140

E-mail: r.o.lyubar@gmail.com

An important condition of the effective process of professional personal development is professional self-consciousness. It manifests in various forms related to the cognitive, emotional and volitional aspects of human mental activity.

The educating process of professional self-consciousness is complicated and controversial. It involves many factors, the action of which can often lead to opposite consequences.

The purpose of the article is a theoretical analysis of the structural components of professional self-consciousness, definition of the formational stages and evaluation criteria.

Professional self-consciousness is a complex mental formation of a person, which is self-awareness of involvement in the profession, encourages professional self-realization and orients the person to active work in the professional field.

We can distinguish three stages of professional self-consciousness formation: the stage of early professional self-consciousness that develops during the game (childhood), adolescent professional self-consciousness, characterized by prioritization in choosing future profession (middle and senior school age) and the stage of mature professional self-consciousness (university period, professional activity).

The formation of professional self-consciousness at these stages is quite conditional because not every child has professional preferences. Every person following appropriate work can simultaneously form traits that reflect the characteristics of different stages of professional self-consciousness.

We can distinguish three main criteria of different levels of professional students self-consciousness: cognitive, motivational-valued and activity-practical, which reveals the presence or absence of certain features that characterize professional self-consciousness.

These criteria for assessing the levels of professional self-consciousness make possibility to establish the degree of presence of certain personality traits that are indicators of professional self-consciousness of each phenomenon component: a person's attitude to the profession, attitude to himself as a subject, to colleagues, to the object of labour.

Keywords: *self-consciousness; professional self-consciousness; structural components; formation system; stages of formation; self-awareness; evaluation criteria; levels of development; performance indicators.*

Важливою умовою ефективності процесу професійного становлення особистості є професійна самосвідомість. Вона проявляється в різноманітних формах, пов'язаних із пізнавальною, емоційною та вольовою сторонами психічної діяльності людини.

Процес формування професійної самосвідомості є складним і суперечливим. У ньому беруть участь багато чинників, дія яких може часто призводити до протилежних наслідків.

У психолого-педагогічній літературі представлені різні погляди вчених щодо структури професійної самосвідомості особистості, етапів розвитку.

Психологічні аспекти становлення самосвідомості особистості вивчали дослідники С. Л. Рубінштейн, В. В. Столін, І. І. Чеснокова, О. В. Шорохова та інші. Проблему формування професійної самосвідомості досліджували вчені О. О. Бодальов, Е. Ф. Зеєр, Є. О. Клімова, Н. В. Кузьміна, Т. В. Кудрявцева, О. В. Мельник, М. С. Пряжников, В. О. Сластьонін, П. А. Шавір, В. Д. Шадріков, В. О. Якунін та інші. Розвиток професійного самоусвідомлення майбутніх фахівців різного профілю вивчали Р. П. Бобовський, Є. Г. Єфремов, М. П. Лекарева, Т. К. Піддубна, О. О. Шарапов та ін. Структурні компоненти професійної самосвідомості майбутнього вчителя досліджували І. В. Вачков, Н. І. Гусякова, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна, Л. В. Римар та інші.

Вивчення та аналіз наукової літератури з цієї проблеми показали необхідність висвітлення окремих аспектів досліджуваного явища, розгляду цілісної системи ефективного формування професійної самосвідомості молоді.

Метою статті є теоретичний аналіз структурних компонентів професійної самосвідомості особистості, визначення етапів її формування та критеріїв оцінювання.

Велику кількість наукових робіт присвячено дослідженню структури самосвідомості людини. Погляди вчених неоднотайні у визначенні кількості компонентів цього складного утворення і розкритті його структурних елементів.

Переважальною є трикомпонентна будова самосвідомості. Учені І. С. Кон, Б. Д. Паригін, В. В. Столін, І. І. Чеснокова та інші розглядають структуру самосвідомості як єдність трьох компонентів: когнітивного (знання про себе), афективного (ставлення до себе, самооцінка) і поведінкового (саморегуляція) [6].

О. В. Дробот вважає, що «самосвідомість включає когнітивну, афективно-оцінну й регулятивну складові. Когнітивну (описову) складову самосвідомості найчастіше називають образом “Я” або “Я-концепцією”, уявленнями про себе, знаннями про своє “Я”. При описі афективно-оцінної складової використовують поняття самооцінки, ставлення до себе, самоповаги, самоприйняття тощо» [3, с. 71–72]. До регулятивної складової – саморегуляцію, самоконтроль, самоствердження, самоосвіту, саморозвиток,

самовдосконалення тощо.

Професійна самосвідомість – складне психічне утворення особистості, яке є самоусвідомленням причетності до професії, спонукає до професійного самоздійснення й зорієнтовує особистість на активну працю в професійній галузі.

Можемо виділити три етапи формування професійної самосвідомості: етап раннього професійного самоусвідомлення, що розвивається у процесі ігрової діяльності (дитячий вік), підліткового професійного самоусвідомлення, характерний визначенням пріоритетів у виборі майбутньої спеціальності (середній та старший шкільний вік) та етап зрілого професійного самоусвідомлення (студентський вік і старші).

Але формування професійної самосвідомості за поданими етапами є цілком умовним, бо не кожна дитина має професійні вподобання. При відповідній роботі у людини можуть водночас формуватися риси, що відбивають особливості різних етапів професійного самоусвідомлення. Кожен етап може поділятися на різні періоди професійного самоусвідомлення.

На етапі раннього професійного самоусвідомлення починають прослідковуватися прояви зацікавленості дитини до певної професії. Діти наслідують і копіюють поведінку дорослих. В ігровій формі вони засвоюють дії фахівців певної спеціальності. У групових іграх діти вчаться професійній комунікації.

На підлітковому етапі формування професійного самоусвідомлення дослідники вивчали: якими саме знаннями потрібно наділити сучасного підлітка в конкретному закладі освіти для формування його внутрішнього світогляду; які якості виховати; які соціально-адаптивні механізми розвинути; як здійснити пошук ефективних прийомів і методів навчання та виховання саме для цих соціальних умов і цього учнівського колективу. Необхідно звернути увагу не тільки на знання, уміння і навички, а й на особистісну культуру [8, с. 308].

Дослідження доводять, що підготовка учнівської молоді має здійснюватися на основі моделі особистості із врахуванням основних компонентів її діяльнісного виміру [10]:

- а) потребнісно-мотиваційного;
- б) інформаційно-пізнавального;
- в) цілеутворювального;
- г) операційно-результативного;
- д) емоційно-почуттєвого.

У структурі самосвідомості соціально активної творчої особистості підлітка В. В. Рибалка виділяє [8, с. 319]:

- 1) потребу у самопізнанні, здатність до самопостереження, адекватність самооцінки;
- 2) здатність до аналізу вивчення своїх дій і вчинків;
- 3) здатність до самоконтролю в своїй діяльності;
- 4) почуття власної гідності, поваги до себе, віри в себе;
- 5) здатність до організації та планомірного здійснення своєї діяльності;
- 6) здатність до мобілізації волі, характеру в складних обставинах;
- 7) здатність до самоуправління почуттями й емоціями;
- 8) потребу в безперервному самовдосконаленні своєї особистості;
- 9) здатність до розробки реалістичних планів самореалізації особистості;

10) почуття задоволення від духовного, морального, професійного зростання в процесі самовиховання.

Головним періодом професійного становлення особистості є студентські роки. У процесі фахової підготовки у закладах вищої освіти формуються всі компоненти самосвідомості, що відповідають характеру і змісту майбутньої професійної діяльності.

До етапів формування професійної самосвідомості майбутніх фахівців І. А. Донченко відносить [2, с. 86–87]:

- мотиваційно-когнітивний – зорієнтований на впровадження принципу мотиваційного забезпечення фахової підготовки;
- операційний – спрямований на розвиток професійних умінь, що забезпечують функціонування професійної самосвідомості фахівця;
- особистісно-рефлексивний, що забезпечує формування професійної Я-концепції фахівця як суб'єкта професійної діяльності, здатності до самоорганізації власної професійної діяльності, професійної рефлексивності майбутнього фахівця.

І. А. Донченко зазначає, що професійна самосвідомість майбутнього фахівця у своєму розвитку проходить три рівні: концептуальний (низький), регулятивний (середній) та особистісний (високий) [2, с. 88].

Психологи А. О. Деркач, О. В. Москаленко виділяють у структурі професійної самосвідомості такі складники:

- когнітивний (реалізується в самопізнанні);
- мотиваційний (реалізується в самоактуалізації);
- емоційний (реалізується в саморозумінні);
- операційний (реалізується в саморегуляції) [7, с. 54–57].

Я. Л. Катюк до структурних компонентів професійної самосвідомості відносить когнітивний, емоційно-ціннісний, мотиваційний та операційний на підставі моделі визначення критеріїв та показників рівнів сформованості професійної самосвідомості майбутніх психологів [4].

Л. В. Римар основними компонентами професійної самосвідомості майбутнього вчителя називає [9, с. 9]:

- 1) професійну установку на педагогічну діяльність;
- 2) наявність потреби в самопізнанні (які якості особистості майбутній учитель усвідомлює як необхідні й констатує їхню наявність у себе);
- 3) саморегуляція у розв'язанні педагогічних задач;
- 4) відповідні мотиви професійного самовдосконалення.

І. В. Вачков, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна відповідно структурі самосвідомості індивіда включають до структури професійної самосвідомості майбутнього вчителя наступні компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий. Беручи до уваги специфіку професійної діяльності особистості, Р. П. Бобовський виокремив мотиваційно-ціннісний, інтелектуально-пізнавальний, операційно-діяльнісний та рефлексивний компоненти педагогічної свідомості вчителів математики [1, с. 125].

Для того щоб з'ясувати зміст і напрями роботи з формування професійної самосвідомості, важливо знати об'єктивний стан розвитку цього складного утворення. Виявити ефективність розвитку професійної самосвідомості особистості та її власних зусиль щодо цього спроможна система критеріїв, багатомірність яких забезпечує

повноту й об'єктивність оцінки досліджуваного феномена.

Труднощі виявлення критеріїв ефективності розвитку професійної самосвідомості пов'язані насамперед з багатогранністю та багатоступеневістю самого утворення.

У науковій і методичній літературі є декілька напрямів та тенденцій визначення критеріїв та показників ефективності виховання. Дослідниками стверджується, що ставлення особи до тих чи інших явищ, людей, норм виявляється у її вчинках, поведінці загалом. Вивчаючи критерії ефективності виховання молоді, В. М. Монахов робить висновок про те, що ознаками, котрі сукупно складають критерії оцінки розвитку конкретних якостей, можуть виступати стійкі ставлення, що відбивають специфіку тієї чи іншої якості особистості, а також чітко виражені результати її звичних дій [8].

Визначаючи основні критерії оцінки рівнів сформованості професійної самосвідомості, ми керувалися природою цього явища, яка полягає в самоусвідомленні особистістю своєї причетності до певної професії та спонуканні до професійного самоздійснення, активної участі щодо опанування професійних умінь, їхнього розвитку.

Враховуючи означені компоненти професійної самосвідомості особистості й те, що в процесі її формування майбутні фахівці опановують нові знання, активізується інтелектуальна сфера особистості, відбувається інтенсивне становлення і розвиток світогляду, системи оціночних суджень, понять; виявляється певне емоційне ставлення до тих чи інших цінностей, звернення до них та використання їх у житті, ефективність розвитку професійної самосвідомості студентської молоді визначаємо за такими критеріями:

1. Когнітивний –
 - а) знання про обрану професію, її особливості, функції та завдання;
 - б) розуміння відповідності власних професійних якостей;
 - в) розуміння власної професійної перспективи.
2. Мотиваційно-ціннісний –
 - а) мотивація щодо вибору професії;
 - б) повага до фахівців в обраній галузі;
 - в) критичне оцінювання власного досвіду;
 - г) почуття власної причетності до професії;
 - д) потреба у професійному самовдосконаленні.
3. Діяльно-практичний –
 - а) робота над підвищенням свого рівня професіоналізму, самоосвіта;
 - б) активне прагнення до самоствердження у професії;
 - в) професійне самовиховання.

Ці критерії оцінки рівнів розвитку професійної самосвідомості дають можливість встановити ступінь наявності тих чи інших якостей особистості, які є показниками професійного самоусвідомлення щодо кожного компонента досліджуваного явища: ставлення людини до професії, до себе як до суб'єкта діяльності, до колег, до об'єкта праці.

Визначаючи основні критерії та показники ефективності формування професійної самосвідомості, варто враховувати специфіку закладу освіти, практичну діяльність особистості тощо.

Так, до складу когнітивного критерію оцінки рівня розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів музичного мистецтва доцільно віднести:

- психолого-педагогічні та музикознавчі знання;
- сформованість стійкого інтересу до світової та вітчизняної музичної культури;
- розуміння відповідності власних професійних якостей;
- розуміння власної професійної перспективи в музично-педагогічній галузі.

До складу мотиваційно-ціннісного критерію:

- установку на особливу значущість та важливість музичного мистецтва в сучасному освітньому просторі;
- прагнення до активної взаємодії з учнями та педагогами;
- наявність потреби у творчій організації різних видів музичної діяльності в школі;
- почуття власної причетності до професії музиканта-педагога.

Діяльно-практичний критерій містить реалізацію особистості у музично-педагогічній галузі:

- здатність проявляти музикальність, виконавські (інструментальні, вокально-хорові, диригентські), інтерпретаційні, артистичні вміння і навички;
- здатність досягати поставлених цілей у професійній діяльності;
- здатність до самоосвіти, до професійного самовиховання.

Ефективному формуванню професійного самоусвідомлення сприяє розробка творчих особистісних проєктів, розвивальних тренінгів, створення профілізованих спецкурсів, зорієнтованих на розвиток у молоді якостей особистості певного профілю, що передбачатиме формування здатності до програмування своєї діяльності, самовираження й самореалізації особистісного потенціалу.

Важливими умовами запровадження професійної підготовки учнівської та студентської молоді в системі освіти є суттєва, особистісно спрямована трансформація наявних форм і методів навчально-виховної роботи педагогів, проведення ціле-спрямованої організаційної, науково-методичної роботи педагогічних колективів тощо.

Таким чином, узагальнюючи проаналізовані вище підходи науковців до розуміння структури професійної самосвідомості й суміжних з нею понять, можемо виділити:

- у структурі професійної самосвідомості майбутнього фахівця наступні головні компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий;
- три етапи формування: етап раннього професійного самоусвідомлення, етап підліткового професійного самоусвідомлення, етап зрілого професійного самоусвідомлення;
- критерії оцінки рівнів розвитку професійної самосвідомості студентської молоді: когнітивний, мотиваційно-ціннісний та діяльно-практичний, за допомогою яких виявляється наявність або відсутність тих чи інших рис, якими характеризується професійна самосвідомість.

Поглибленого вивчення потребує питання здійснення самореалізації особистості у професійній діяльності через професійне самопізнання, саморозуміння, самоактуалізацію та саморегуляцію.

Перспективи подальшого дослідження полягають у розробці педагогічної технології формування професійних якостей і компетенцій особистості відповідно до вимог фахової сфери з метою підвищення рівня професійної самосвідомості студента, досягнення поставлених ним цілей у професійній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бобовський Р. Структурологічний аналіз феномена «педагогічна свідомість майбутнього вчителя математики». *Молодь і ринок*. 2018. № 12(167). С. 121–125.
2. Донченко І. А. Етапи розвитку професійної самосвідомості фахівця. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки*. 2012. Т. 2. Вип. 9. С. 85–89.
3. Дробот О. В. Професійна свідомість керівника: навчальний посібник. Київ: Талком, 2016. 339 с.
4. Катюк Я. Л. Особистісно-орієнтовані засади розвитку професійної самосвідомості майбутніх психологів у системі післядипломної педагогічної освіти. *Особистісно-орієнтована підготовка майбутніх психологів у системі післядипломної педагогічної освіти: посібник* / П. В. Лушин, Н. Ю. Волянюк, О. В. Брюховецька та ін.; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. Київ, 2015. С. 127–152.
5. Корсун Ю. О. Педагогічні умови формування професійної самосвідомості у майбутніх інженерів: автореф. дис. ... кандидата пед. наук: 13. 00. 04. Вінниця, 2019. 20 с.
6. Марчук А. В. Професійна самосвідомість як основа професіоналізму практичного психолога. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 132–143.
7. Митрофанова С. С. Становлення професійної самосвідомості майбутніх психологів як освітня проблема. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 3, т. 2. С. 54–57.
8. Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді: наук.-метод. посіб. / за ред. В. В. Рыбалки. Київ, Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. 388 с.
9. Рymar Л. В. Формування професійної самосвідомості майбутніх учителів у процесі вивчення педагогічних дисциплін: автореф. дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01. Київ, 1999. 20 с.
10. Сучасна вища школа: психолого-педагогічний аспект: монографія / за ред. Н. Г. Ничкало. Київ, 1999. 450 с.

REFERENCES

1. Bobovskyi, R. (2018). Strukturnolohichniy analiz fenomena "pedahohichna svidomist maibutnoho vchytelia matematyky". *Molod i rynek – Youth and the market*, 12(167), 121–125 [in Ukrainian].
2. Donchenko, I. A. (2012). Etapy rozvytku profesiinoi samosvidomosti fakhivtsia. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho – Scientific Bulletin of Mykolaiv State University named after V. O. Sukhomlinsky*. Vol. 2, issue 9, 85–89 [in Ukrainian].
3. Drobot, O. V. (2016). Profesiina svidomist kerivnyka. Kyiv: Talkom [in Ukrainian].
4. Katiuk, Ya. L. Osobystisno-orientovani zasady rozvytku profesiinoi samosvidomosti maibutnikh psykholohiv u systemi pislidyplomnoi pedahohichnoi osvity. *Osobystisno-orientovana pidhotovka maibutnikh psykholohiv u systemi pislidyplomnoi pedahohichnoi osvity*. P. V. Lushyn, N. Yu. Volianiuk, O. V. Briukhovetska (Eds.) et al. (2015). Kyiv, 127–152 [in Ukrainian].
5. Korsun, Yu. O. (2019). Pedahohichni umovy formuvannya profesiinoi samosvidomosti u maibutnikh inzheneriv. *Extended abstract of candidate's thesis*. Vinnytsia [in Ukrainian].
6. Marchuk, A. V. (2018). Profesiina samosvidomist yak osnova profesionalizmu praktychnoho psykholoha. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 1, 132–143 [in Ukrainian].
7. Mytrofanova, S. S. (2019). Stanovlennia profesiinoi samosvidomosti maibutnikh psykholohiv yak osvitnia problema. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and practice of modern psychology*, 3, 54–57 [in Ukrainian].
8. Psykholohiia osobystisno orientovanoi profesiinoi pidhotovky uchnivskoi molodi. V. V. Rybalky (Ed.). (2002). Kyiv, Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
9. Rymar, L. V. (1999). Formuvannya profesiinoi samosvidomosti maibutnikh uchyteliv u protsesi vyvchennia pedahohichnykh dystsyplyn. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Suchasna vyshcha shkola: psykholoho-pedahohichnyi aspekt. N. H. Nychkalo (Ed.). Kyiv [in Ukrainian].